

UAR i Viddilelnja religijeznavstva IF NANU za nauk. redakcijeju prof. A. Kolodnogo. – 2015 г. – №76. – 211 s.

12. Ukaz prezydii' Verhovnoi' rady Ukrai'ns'koi' RSR «Pro zatverdzhennja polozhennja pro religijni ob'jednannja v Ukrai'ns'kij RSR» vid 19 lystopadu 1976 roku. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/UP761417.html

13. Federal'nyj zakon Rosijs'koi' Federacii' vid 26 veresnja 1997 г. №125–FZ «Pro svobodu sovisti ta religijni ob'jednannja» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ppt.ru/newstext.phtml?id=4838>

14. International Religious Freedom Report for 2017. U.S. Department of State Diplomacy in action. – <https://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>

Gotskaya E. M., postgraduate student of the Faculty of Philosophy, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), tevgeniagotska@gmail.com

Religious organizations as an object of legal regulation

Are analyzed the peculiarities of the application of the law, derived from constitutional norms on freedom of conscience and religion. Relying on special laws, all grounds for an ambiguous interpretation of the law and the specifics of the application of international norms of law in the confessional field of Ukraine are considered.

Keywords: religious organization, freedom of conscience, law, state-confessional, law.

* * *

УДК 291.11

Марініч В. К.,
аспірант кафедри філософії,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
(Україна, Київ), mail@fox.com.ua

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ: АНАЛІЗ ФАКТОРІВ, ЯКІ ВПЛИНУЛИ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТОЇ ІСТОРИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Автор статті піддає критичному аналізу як саму історичну концепцію про релігії та надзвичайну релігійність жителів Стародавнього Єгипту, так і джерела та фактори, які вплинули на її формування.

Саме тому, в контексті статті розглядається питання щодо того, які безпосередньо джерела та які фактори стали причинами для формування такої історичної концепції про життя у Стародавньому Єгипті, та чи можна їм довіряти.

Серед таких джерел, автор статті виділяє піраміди, храми, обеліски, скульптури і малюнки, а також написи та тексти, що зроблені за допомогою ієрогліфічної писемності, та подібне.

Однак, на думку автора, оцінка на предмет релігійності таких джерел є суто теоретичним питанням, оскільки ґрунтується лише на нашому світогляді та на відомих нам принципах існування суспільства, і тому не може бути доказом існування релігій на території Стародавнього Єгипту.

Існує багато трактувань зазначених джерел історії Стародавнього Єгипту у вигляді досліджень науковців, які покладені в основу історичної концепції про релігії та релігійність жителів Стародавнього Єгипту.

При цьому, основою для таких досліджень Стародавнього Єгипту стали тексти, написані раніше древніми греками.

Автор статті піддає сумніву достовірність і об'єктивність вищевказаних джерел та визначає фактори, які вплинули на їхнє трактування та на наступне формування історичної концепції.

Ключові слова: релігія, релігійність, стародавній Єгипет, історична концепція.

Минуле завжди має відголоски у сучасності. Це стосується й стародавніх релігій та суспільних устроїв, вивчення яких дозволить по іншому поглянути на сучасні відносини у суспільстві і можливо переосмислити їх та змінити на краще.

В свою чергу, при вивченні структур взаємовідносин у стародавньому суспільстві, особливо важливе значення має визначення форм і видів релігійних систем, які в

ньому існували, оскільки, у стародавні часи, релігія часто була невід'ємним супутником державної влади у багатьох країнах.

В зв'язку з цим, намагаючись дослідити і зрозуміти те, які форми суспільних взаємовідносин існували на території певної країни, історики вимушені звернути свій погляд на релігію, адже, встановлення фактів наявності чи відсутності релігії, її форм, а також визначення принципів її формування та існування, зможе допомогти краще зрозуміти взаємовідносини, які існували на території цієї країни.

В світі цього, одним із найбільш загадкових і найменш вивчених суспільств стародавнього світу є суспільство Стародавнього Єгипту, яке поступово розвивалося більше трьох тисяч років і значним чином вплинуло на формування культури більш відомих нам народів, таких як перси, греки, римляни та інші.

Проаналізувавши висновки найбільш відомих вчених та дослідників Стародавнього Єгипту, автор статті приходить до висновку про те, що на сьогоднішній день в науці вже сформувалася загальноприйнята історична концепція про велику кількість релігій у Стародавньому Єгипті та надзвичайну релігійність його жителів.

Однак, на сьогоднішній день, зазначена концепція ще не піддавалася повному і детальному критичному аналізу щодо факторів, які вплинули на її формування.

В свою чергу, саме критичний та порівняльний аналіз таких джерел та факторів, які вплинули на формування цієї концепції, дозволить встановити її обґрунтованість чи хибність при подальшому дослідженні.

Аналіз публікацій. Якщо брати взагалі історичну та філософську науки, то дослідження факторів, які вплинули та впливають на формування сучасної думки про певні стародавні суспільства, здійснювала невелика кількість вчених. В основному це були філософи та історики.

В Україні це питання піднімала історик і професор Києво-Могилянської академії Наталя Яковенко. Серед іноземних дослідників цієї теми найбільш відомі англійський філософ і історик професор Оксфордського університету Робін Джордж Колінгвуд, французький філософ і історик (засновник разом з Люсьєном Февром журналу і школи «Анналів») Марк Леопольд Бенжамін Блок, а також французький історик, історіограф та один з головних представників останнього покоління традиції Школи «Анналів» професор Рожє Шартьє.

В свою чергу, в питаннях, що стосуються суспільства і релігій Стародавнього Єгипту таких вчених було значно менше. В основному це були іноземні вчені, такі як російський дослідник історії і права Стародавнього Єгипту професор Московського державного університету імені Михайла Ломоносова Володимир Олексійович Томсінов, професор Ленінградського педагогічного університету Кагаров Євген Георгійович, професор египтології і східної історії Чикагського університету США Джеймс Генрі Брестед і німецький египтолог і засновник берлінської школи египтології Адольф Ерман.

При цьому, на сьогоднішній день вченими так і не було здійснено повного аналізу факторів, які вплинули саме на формування сучасної історичної концепції про релігії та релігійність жителів Стародавнього Єгипту.

Метою дослідження є аналіз факторів, які вплинули на формування сучасної історичної концепції про релігії та релігійність жителів Стародавнього Єгипту.

Враховуючи переклади древньоєгипетських текстів, що мають релігійний підтекст, та висновків більшості єгиптологів про існування великої кількості релігій та теократичної деспотії на території Стародавнього Єгипту (яку, на думку більшості єгиптологів, очолював монарх зведений у ранг бога), можливо вважати, що на сьогоднішній день склалася загальноприйнята історична концепція, за якою, віра єгиптян у богів була неймовірно висока, а релігія займала значне місце в їх житті і мала на них значний вплив, а також могла використовуватися для контролю за населенням країни. Таким чином, наявність релігій в Стародавньому Єгипті і релігійність древніх єгиптян на сьогоднішній день не піддається сумніву серед дослідників.

Однак, все ж таки, зазначені висновки і переклади про релігійність древніх єгиптян є лише припущеннями і не можуть вважатися достовірними, оскільки достовірних свідчень для таких фактів не має, як і не має жодного історіописання Стародавнього Єгипту періоду до перського завоювання, викладеного його сучасником на зрозумілій для нас мові (а не «мертвою» давньоєгипетською мовою ієрогліфів).

Таким чином, виникають питання стосовно того, які джерела та які фактори стали причинами для формування такої надзвичайно релігійної історичної концепції життя у Стародавньому Єгипті?

В свою чергу, «Джерело, за образним висловом Робіна Колінгвуда, – це сировина, з якої виготовляють історію» [1, с. 229].

На сьогоднішній день, такою сировиною, яка певним чином свідчить про історію Стародавнього Єгипту та яку можливо віднести до первісних джерел, є піраміди, храми, обеліски, скульптури і малюнки, а також написи та тексти, що зроблені за допомогою ієрогліфічної писемності, та подібне. При цьому, такі джерела можуть вважатися анналами історії лише у разі їх створення сучасниками відповідних подій, які вони відображають, а в іншому випадку, вони можуть вважатися лише такими, що сформувався на підставі анналів цієї історії, і не можуть достовірно відображати історичні події без певного підтвердження цих подій іншими джерелами.

Крім того, оцінка зазначених пірамід, храмів, обелісків, скульптур та малюнків на предмет релігійності є суто теоретичним питанням, оскільки ґрунтується лише на нашому світогляді та на відомих нам принципах існування суспільства, і тому не може бути доказом існування на території Стародавнього Єгипту релігій.

В свою чергу, ієрогліфічна писемність є «мертвою» писемністю і ми не володіємо достовірною інформацією щодо її правильного прочитання та озвучення.

Таким чином, жодне із первісних джерел, навіть з урахуванням можливої необ'єктивності їх творців, не може підтвердити факт наявності релігій у Стародавньому Єгипті і надзвичайної релігійності древніх єгиптян, оскільки не містять інформації, викладеної на зрозумілій для нас мові та за відомими для нас принципами, – і, таким чином, фактично є «мертвими свідками».

В свою чергу, існує багато трактувань первісних джерел історії Стародавнього Єгипту у вигляді досліджень науковців, які покладені в основу історичної концепції про релігії та релігійність жителів Стародавнього Єгипту. До таких досліджень можливо віднести висновки мандрівників, істориків, філософів,

філологів та багатьох єгиптологів, а також велика кількість перекладів ієрогліфічних написів. Однак, зазначені дослідження, які, з певною долею вірогідності, створені на підставі аналізу первісних джерел, є лише теоретичними припущеннями і не більше того.

При цьому, основою для таких досліджень Стародавнього Єгипту стали тексти, написані раніше древніми греками, які, в свою чергу, можливо вважати вторинними джерелами історії Стародавнього Єгипту і умовно поділити на дві групи.

До першої групи вторинних джерел можливо віднести літературні твори давньогрецьких мандрівників та істориків, які, наприкінці епохи Стародавнього Єгипту, занотували свої опитування місцевого населення та результати своїх спостережень або спостережень інших дослідників стосовно історії цієї країни. В першу чергу, це «Історія» Геродота Галікарнаського, «Критії» Платона із Афін, «Географія» Страбона із Амасьї і «Історії» Діодора Сицилійського.

До другої групи вторинних джерел відносяться тексти, розміщені на «Розетському камені» [2, с. 104–107], один з яких написаний древніми греками на замовлення давньогрецьких правителів Єгипту (які правили наприкінці епохи Стародавнього Єгипту). Як зазначає відомий російський та радянський єгиптолог Кагаров Євген Георгійович стосовно цих текстів: «первый толчок развитию египтологии, как самостоятельной науки, дан было неожиданной находкой так называемого Розеттского камня» [3, с. 3].

Саме зазначений давньогрецький текст покладено в основу дешифрування «мертвої» ієрогліфічної писемності, яке відбувалось і продовжує відбуватися по сей день.

Не дивлячись на велику кількість наукових досліджень релігій Стародавнього Єгипту, які ґрунтуються на вищевказаних давньогрецьких текстах, існує багато факторів, які не дозволяють вважати вищевказані давньогрецькі тексти адекватними реальним обставинам та подіям в частині описання релігій та релігійності жителів Стародавнього Єгипту періоду до перського завоювання, і тим паче, періоду до його завоювання гіксосами.

В першу чергу, необхідно звернути увагу на те, що жоден з давньогрецьких дослідників та діячів не знав ієрогліфічної писемності і тому описував життя, побут та історію Стародавнього Єгипту на підставі інформації, отриманої від жителів Стародавнього Єгипту, які жили наприкінці його існування (в період перського, грецького і римського завоювання єгипетських територій), та яка ґрунтується на їх власному сприйнятті та розумінні попередньої історії Стародавнього Єгипту. Наприклад, текст «Історії» Геродота, – зазначає професор Києво–Могилянської академії Наталя Яковенко, – «це справді компендії розповідей і байок–легенд, що їх Геродот за власним висловом, «розпитуючи дізнався», подорожуючі тодішньою ойкуменною» [1, с. 46]. Тому критична оцінка об'єктивності таких джерел має бути обов'язковою, оскільки, додає Наталя Яковенко, – «жодне писемне джерело – як витвір конкретної людини з певними поглядами, намірами чи потребами, – не розповідає історикові «чистої правди»» [1, с. 238].

В свою чергу, існує велика вірогідність щодо суб'єктивності джерел, на які опиралися давньогрецькі

дослідники та діячі, яка може бути пов'язана з існуванням певних історичних факторів, і, в першу чергу, таких, як:

– «часовий дисонанс світоглядів» жителів Стародавнього Єгипту різних періодів його існування;

– «етнічна дифузія культур» на території Стародавнього Єгипту.

Крім того, «історична свідомість» та «природа людського сприйняття» самих давньогрецьких дослідників та діячів також значним чином вплинула на результати їх робіт.

Зазначені фактори необхідно обов'язково враховувати при визначенні причин, які вплинули на формування загальноприйнятої історичної концепції про релігії та релігійність жителів Стародавнього Єгипту.

Великий проміжок часу, який відділяв життя і світогляд єгиптян часів перського, грецького і римського завоювання від єгиптян часів створення «культових» споруд і написання «культових» творів, трансформував невідомим чином сприйняття і розуміння єгиптянами таких споруд і творів через дві–три тисячі років.

Якщо вважати, що більшість пам'ятників Стародавнього Єгипту було створено саме єгиптянами, то можливо припустити те, що в деякий період 3–го тисячоліття і першої половини 2–го тисячоліття до нашої ери відбувся великий науковий прорив (прогрес) в розвитку Стародавнього Єгипту (аналогічний тому, який відбувся у 20–му столітті нашої ери), в основі якого були труди його вчених.

Якщо Геродот, за результатом власних спостережень, визначав жерців лише служителями культів, то вже пізніше Страбон в «Географії» припускав, що на початку існування Стародавнього Єгипту «Жрецькі посвящали себе заняттям філософией и астрономией; они были приближенными царей» [4, с. 530]. Тобто, вже в той час припускалось, що особи, яких древні греки вважали першими жерцями Стародавнього Єгипту, могли бути не релігійними діячами (або не лише релігійними діячами), а вченими.

При цьому, завжди, більшість населення, яка не має жодного відношення до науки, не розуміє дій вчених та їх наукові відкриття (у теперішній час звичайні люди, які не мають відношення до науки, також не розуміють хімічних та фізичних формул, які використовуються у сучасних науці та промисловості, – люди лише користуються благами, які надає їм наука, а ці формули для них настільки ж незрозумілі, як і ієрогліфи). Можливо, що великий розрив у розумінні наукових досягнень між вченими і звичайним населенням існував вже у період першого наукового прориву в історії Стародавнього Єгипту.

Враховуючи те, що, станом на час дослідження Стародавнього Єгипту, технології створення і розуміння його «культових» споруд та текстів були втрачені, а його населення вже не здатне було їх відтворити, можливо констатувати факт певної деградації населення Стародавнього Єгипту протягом 2–3 тисяч років, причому як культурної, так і технічної. І в цьому не має нічого дивного, оскільки подібних фактів достатньо в історії світу (зникнення цивілізації Майя, зникнення населення древнього міста Мохенджо–Даро, захоплення і розпад Римської імперії, розпад Радянського союзу тощо). Причин такої деградації могло бути досить багато: економічний занепад, епідемії, війни, природні

катаклізми, завоювання та будь–які інші події, які могли змусити вчених відмовитись від подальшого наукового розвитку або взагалі знищити їх як клас.

В свою чергу, для втрати населенням розуміння наукових принципів і досягнень було достатньо його деградації протягом трьох–чотирьох поколінь (наприклад, якщо сьогодні припинити повністю наукову діяльність і лише механічно за завданням порядком супроводжувати діяльність технічних об'єктів, то вже через 3–4 покоління населення буде дивитися на атомні станції, метро та інші глобальні конструкції, як дивились на піраміди єгиптяни в період їх дослідження древніми греками і як зараз на піраміди дивимось ми).

Така деградація не могла не призвести до «часового дисонансу світоглядів» – різниці у світоглядах жителів Стародавнього Єгипту періоду перського, грецького і римського завоювання та періоду створення «культових» споруд і написання «культових» творів.

В зв'язку з цим, напевно можна довіряти інформації про історію і розвиток Стародавнього Єгипту, отриманої древніми греками наприкінці його існування від єгиптян, які самі не розуміли цих подій внаслідок певної деградації.

Цілком вірогідно те, що єгиптяни, які жили наприкінці існування Стародавнього Єгипту, не розуміючи змісту його стародавніх пам'ятників та ієрогліфічних написів, надали цим об'єктам релігійне обрамлення, перетворивши їх на культу, з якими в подальшому познайомилися давньогрецькі дослідники і діячі, описавши їх у вищевказаних текстах.

Тож, необхідно розуміти те, що всі давньогрецькі тексти стосовно Стародавнього Єгипту були створені вже наприкінці його існування – в період значного впливу іноземних культур на культуру Стародавнього Єгипту, внаслідок його завоювання спочатку гіксосами, а пізніше нубійцями, персами, греками, а потім і римлянами.

Професор Московського державного університету імені Михайла Ломоносова Володимир Олексійович Томсінов зазначав щодо періоду грецького завоювання Єгипту: «Египетская духовная культура, религия, политическая идеология, организация государственной власти, бытовая культура, экономика и т.д. развивались в период правления Птолемея под большим влиянием македонских и греческих традиций» [5, с. 126].

В даному випадку, можливо говорити про наявність «етнічної дифузії культур» на території Стародавнього Єгипту – змішування культурних традицій та світоглядів жителів Стародавнього Єгипту з культурними традиціями та світоглядами завойовників (гіксосів, нубійців, персів, греків та римлян), яка вже відбулась ще до початку проведення досліджень та написання вищевказаних текстів давньогрецькими дослідниками та діячами.

В зв'язку з цим, ніхто не може визначити «етнічну чистоту» історії Стародавнього Єгипту, та «етнічну чистоту» релігій, звичаїв та вірувань його жителів, які могли існувати задовго до зазначених завоювань.

Цілком вірогідно те, що саме завойовники, не розуміючи змісту пам'ятників та ієрогліфічних написів Стародавнього Єгипту, надали цим об'єктам релігійне обрамлення від власної культури, перетворивши їх на культу, з якими в подальшому познайомилися

давньогрецькі дослідники і діячі, описавши їх у вищевказаних текстах.

Крім того, необхідно пам'ятати слова Бенедетто Кроче про те, що «стародавні пам'ятники культури є лише «трупом без душі», і тільки «ожививши» ці пам'ятники своїми знаннями, інтелектом й уявою, історик перетворює низку свідчень на «історію», себто в якийсь спосіб організовану розповідь» [1, с. 229].

Древні греки, які досліджували або, на певному етапі, творили, і, таким чином, «оживляли» для нас історію Стародавнього Єгипту, виступали одночасно і науковцями і свідками певних подій та розповідей.

Саме таким чином для нас «оживляли» історію Стародавнього Єгипту Геродот Галікарнаський, Платон із Афін, Страбон із Амасії, Діодор Сицилійський, а також державні діячі Стародавнього Єгипту, які склали давньогрецькою мовою текст на «Розетському камені».

Однак, на жаль, «нікому досі не вдалося винайти спосіб відгородити науковця від самого себе – обставини життя, зв'язків (усвідомлених чи й ні) зі своїм соціальним середовищем, системою вартостей і суспільним статусом або від звичайної громадянської активності», абсолютно правильно зазначає нам професор Києво–Могилянської академії Наталя Яковенко [1, с. 259].

В той же час, і «абсолютно правдивого свідка не може існувати з тієї простої причини, що точність образів, фіксованих нашою пам'яттю, пов'язано зі ступенем важливості для нас почутого, побаченого або прочитаного», додає Наталя Яковенко [1, с. 236].

В свою чергу, саме власне уявлення (відчуття) історії Стародавнього Єгипту його давньогрецькими дослідниками та діячами, яке було основане на емоційному сприйнятті стародавніх пам'ятників культури цієї країни та їх величі, по відношенню до власних можливостей древніх греків і можливостей соціуму, що їх оточувало, відіграло одну із головних ролей у висвітленні історії Стародавнього Єгипту.

І хоча власне уявлення історії не вважається «офіційним джерелом» і його не можливо побачити, але його «присутність» відчувається у кожній спробі висвітлити історію Стародавнього Єгипту.

Однак, не дивлячись на всю яскравість і романтичність ситуації, власне уявлення є найбільш необ'єктивним джерелом в історії, оскільки у своєї більшості, дослідники Стародавнього Єгипту (які були свідками певних оповідань та подій) не були юристами, аграріями, архітекторами і будівельниками, а також не володіли іншими професіями, які дозволяли би їм повноцінно оцінювати історично–культурний спадок певного народу.

Крім того, «За кожним варіантом історіописання, як і за кожним окремо взятим істориком, стоїть притаманна його часові та його культурі історична свідомість», зазначає професор Києво–Могилянської академії Наталя Яковенко у своєї книзі «Вступ до історії» [1, с. 45].

Вплив «історичної свідомості» на висвітлення історії неможливо переоцінити, особливо, коли це стосується древніх греків, які сприймали історію Стародавнього Єгипту та життя його громадян на основі власного світогляду.

При цьому, основною складовою «історичної свідомості» древніх греків була надзвичайна релігійність самих древніх греків, які сприймали культуру

Стародавнього Єгипту через призму власних релігійних переконань. Все незрозуміле здавалося їм або домислом або божою волею.

З приводу релігійності древніх греків, російський історик античності професор Казанського університету, доктор грецької словесності і член–кореспондент Петербурзької Академії Наук, киянин Федір Герасимович Міщенко (який у 1888 році першим переклав «Історію» Геродота на російську мову), в передмові до свого перекладу Геродота зазначав: «Непрестанное участие богов и богинь в судьбах героев и простых смертных казалось древнему верующему эллину столь же неизбежным и, так сказать, естественным, как нам кажется вымышленным и невероятным» [6, с. 9].

Протягом довгого періоду релігія та релігійність древніх греків трансформувалися, але не зникали. В період XI–VI століття до нашої ери в Архаїчній Греції з'явилися два найбільш впливових релігійно–філософських вчення орфіків та піфагорійців, стосовно яких радянський історик–антикознавець професор Санкт–Петербурзького університету Юрій Вікторович Андрєєв зазначав: «И орфики, и пифагорейцы пытались исправить и очистить традиционные верования греков, заменив их более уточненной, духовно наполненной формой религии» [7, с. 257].

В той же час, необхідно визнати, що в Стародавній Греції архаїчного періоду з'являлися і атеїстичні філософські течії, деякі філософи намагалися пояснити суть існування людини з певної наукової точки зору, і в першу чергу це відбувалося зусиллями натурфілософів із Мілета (в особливості Анаксимандр з його вічною і безмежною субстанцією «апейрон»).

Однак, к V – III століттям до нашої ери, коли на історичній та літературній арені з'являються Геродот Галікарнаський і Платон із Афін, такі спроби починають зникати, а релігійність древніх греків навпаки починає зростати. Доктор історичних наук і спеціаліст з історії Стародавньої Греції Людмила Петрівна Марінович пояснює це перемогами греків у війнах: «С точки зрения традиционных представлений в войне с персами на стороне греков сражались и их божества, о чем, в частности, упоминает Геродот. Победа греков над персами соответственно воспринималась как свидетельство могущества греческих богов. ... Зевс, все более занимающий доминирующее место в пантеоне, приобрел в мыслях и чувствах греков черты гаранта справедливости. ... Уверенность в том, что боги помогут человеку, если он лишен гордыни и приемлет свою судьбу, была присуща грекам той поры» [7, с. 296, 297].

В наступні епохи і до моменту появи на арені історії Діодора Сицилійського і Страбона із Амасії, релігійність жителів Стародавньої Греції лише зміцнювалась та виражалась у спорудженні культових релігійних храмів, скульптур і зображень. Доктор історичних наук і вчений–антикознавець Олександр Іванівна Павловська відмічає, що в цей період «Цари и города строили и восстанавливали множество храмов греческим и местным божествам» [7, с. 435], та додає, що в цей час формуються нові релігійно–філософські вчення, такі як стоїцизм, який визначав «зависимость человека от высшей благодати силы (логоса, природы, бога)» [7, с. 440], і гносеологія Епікура, який «признавая существование божеств, выступал против ложных домыслов толпы о

богах» [7, с. 441]. Давньогрецькі філософи постійно змінювали та по різному намагалися трактувати основи релігійно-філософських вчень, які існували раніше, створювали нові вчення, переходили з однієї релігійно-філософської течії до іншої, але завжди залишалися впевнено релігійними. З приводу зміни релігійних переконань, цікавим є висновок філолога-антикознавця Георгія Андрійовича Стратановського стосовно описання життя Страбона: «Заняття у філософов-перипатетиків не мешали будущему географу причислять себя к стоикам» [4, с. 7].

Таким чином, на сьогоднішній день можливо вважати, що «історична свідомість» більшості древніх греків ґрунтувалася на релігійних принципах і не уявляла життя людини без допомоги та керування богів.

З цього приводу, давньогрецький філософ неоплатонік Ямвлих у своїй книзі «Відповідь вчителя Адаммона на лист Порфирія Анебону і вирішення трудностей, що в ньому містяться» (друга назва «Про єгипетські містерії») зазначав: «Итак, прежде всего ты говоришь, что допускаешь существование богов. Так говорить неправильно. Наша природа изначально обладает врожденным знанием о богах, которое превосходит всякое рассуждение или выбор и первично по отношению к рассуждению и доказательству. Это знание изначально проистекает от собственной причины и существует одновременно с основополагающим стремлением души к благу» [8, с. 46].

Релігійність давньогрецьких дослідників та діячів відчувається у всіх найбільш відомих текстах, які містять інформацію про історію Стародавнього Єгипту.

«Історія» Геродота Галікарнаського, «Критій» Платона із Афін, «Географія» Страбона із Амасьї, «Історії» Діодора Сицилійського, а також знаменитий текст на Розетському камені, – всі вони «визнають» і «підтверджують» взаємозв'язок життя людини з волею богів, та буквально пронизані релігійним підтекстом.

Вищевикладене дозволяє припустити наявність певного впливу такого фактору, як надзвичайна релігійність древніх греків (яка складала основу їх «історичної свідомості»), на дослідження ними історії Стародавнього Єгипту та формування будь-яких теорій щодо існування релігій на території Стародавнього Єгипту в період до перського завоювання.

Висновки. Якщо за своєю релігією древні греки вважали, що світом керують боги, а своїх «міфічних» героїв Еллади вважали напівбогами, то хіба могли вони вважати звичайними людьми древніх правителів, героїв, вчених і засновників культури Стародавнього Єгипту, велич «культових» споруд якого вважалася древнім грекам неймовірною та надприродною?!

Враховуючи надмірні релігійність і віру у надприродне древніх греків, можливо припустити, що, при здійсненні більшості описів Стародавнього Єгипту, все величне, невідоме і незрозуміле завжди перекладалося ними з релігійним підтекстом, навіть, якщо релігії там і не існувало.

При цьому, в багатьох випадках, давньогрецькі дослідники намагалися надати «культовим» давньоєгипетським особам роз'яснення з точки зору давньогрецьких релігій та міфології.

Це легко можна побачити у тому, як Геродот порівнює осіб, яких він називає давньоєгипетськими богами,

з богами Стародавньої Греції, визначаючи прямий зв'язок між ними: «сын Осириса, именуемый у эллинов Аполлоном; лишив власти Тифона, он последним царствовал в Египте. Осирис называется по-эллиньски Дионисом» [6, с. 249].

Однак, перелічені у цій статті фактори не зменшують для історії цінність заходів, спостережень і результатів опитування, проведених давньогрецькими дослідниками та діячами, але ми повинні розуміти, що аналіз та оцінку будь-яких релігійних подій та обставин Стародавнього Єгипту, висвітлених древніми греками, необхідно здійснювати через призму певних історичних факторів, які впливали або могли впливати на об'єктивність такого висвітлення.

При цьому, необхідно розуміти, що будь-який аналіз давньогрецьких текстів стосовно Стародавнього Єгипту, який ми можемо зробити, буде лише нашими міркуваннями та припущеннями, але, в будь-якому випадку, цей аналіз необхідно проводити з урахуванням певної релігійності древніх греків.

Список використаних джерел

1. Наталя Яковенко. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – Київ: Часопис «Критика», 2007. – 375 с.
2. Томсинов В. А. Краткая история египтологии / Томсинов В. А. – Москва: Зерцало; Вече, 2004. – 320 с. – (Серия «Исследования по всемирной истории»).
3. Кагаров Евгений Георгиевич. Прошлое и настоящее египтологии: От Шампольона к Мосперо: 2-е издание / Кагаров Евгений Георгиевич. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 112 с. – (Академия фундаментальных исследований: история).
4. Страбон. География в семнадцати книгах / Страбон: [пер. с древнегреческого Г. А. Стратановский]. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 639 с.
5. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: Монография / Томсинов В. А. – Москва: Зерцало-М, 2011. – 512 с.
6. Геродот. История: 2-е издание / Геродот: [пер. с др.-греческого Ф. Г. Мищенко]. – Москва: Академический проект, 2016. – 599 с. – (Исторические технологии).
7. История Европы. С древнейших времен до наших дней: в 8 т. / [Е. С. Голубцова, Ю. К. Колосовская, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович и др.]; под ред. Е. С. Голубцовой. – Москва: Наука, 1988. – Т.1: Древняя Европа. – 1988. – 704 с.
8. Ямвлих Халкидский. О египетских мистериях / Ямвлих Халкидский: [перевод с древнегреческого Л. Ю. Лукомский]. – Москва: АО «Х.Г.С.», 1995. – 288 с.

References

1. Natalja Jakovenko. Vstup do istorii / Natalja Jakovenko. – Kyjv: Chasopys «Krytyka», 2007. – 375 s.
2. Tomsinov V. A. Kratkaja istorija egiptologii / Tomsinov V. A. – Moskva: Zercalo; Veche, 2004. – 320 s. – (Serija «Issledovanija po vsemirnoj istorii»).
3. Kagarov Evgenij Georgievich. Proshloe i nastojashhee egiptologii: Ot Shampol'ona k Mospero: 2-e izdanie / Kagarov Evgenij Georgievich. – Moskva: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2011. – 112 s. – (Akademija fundamental'nyh issledovanij: istorija).
4. Strabon. Geografija v semnadcati knigah / Strabon: [per. s drevnegrecheskogo G. A. Stratanovskij]. – Moskva: OLMA-PRESS Invest, 2004. – 639 s.
5. Tomsinov V. A. Gosudarstvo i pravo Drevnego Egipta: Monografija / Tomsinov V. A. – Moskva: Zercalo-M, 2011. – 512 s.
6. Gerodot. Istorija: 2-e izdanie / Gerodot: [per. s dr.-grecheskogo F. G. Mishhenko]. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2016. – 599 s. – (Istoricheskie tehnologii).
7. Istorija Evropy. S drevnejshih vremen do nashih dnei: v 8 t. / [E. S. Golubcova, Ju. K. Kolosovskaja, V. I. Kuzishhin, L. P. Marinovich i dr.]; pod red. E. S. Golubcovej. – Moskva: Nauka, 1988. – T.1: Drevnjaja Evropa. – 1988. – 704 s.

8. JamvliH Halkidskij. O egyptskih misterijah / JamvliH Halkidskij: [perevod s drevnegrecheskogo L. Ju. Lukomskij]. – Moskva: AO «H.G.S.», 1995. – 288 s.

Marinich V. K., post graduate student of chair for Philosophy of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mail@fox.com.ua

Religions and the religiosity of the inhabitants of Ancient Egypt: analysis of the factors that influenced the formation of the modern common historical concept

The author of the article criticizes both the historical concept of religion and extreme religiosity of the ancient Egyptians and the sources and factors that influenced its formation.

In view of this, within the context of the research the main point is about the sources and factors that have directly influenced the development of such a concept of life in Ancient Egypt, and whether they can be trusted.

The author highlights among the mentioned sources the pyramids, temples, obelisks, sculptures and drawings, as well as inscriptions and texts made with hieroglyphic writing, and the like.

However, according to the author, the assessment of such sources on the subject of religiosity is purely a theoretical question because it is based on our worldview and on the known principles of the society existence, and therefore cannot be a proof of the religions existence on the territory of Ancient Egypt.

There are many interpretations of the mentioned sources of the history of Ancient Egypt in the form of the studies that is the basis of the historical concept of religion and religiosity of the inhabitants of Ancient Egypt.

Thus, the framework for such studies of Ancient Egypt appeared to be the texts that had been written by the ancient Greeks.

The author questions the reliability and objectivity of the aforementioned sources and determines the factors that have influenced their interpretation and the further formation of the historical concept.

Keywords: religion, religiosity, ancient Egypt, historical concept.

* * *

УДК 340.12

Несправа М. В.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна, Дніпро), n.nesprava@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ОНТОЛОГІЇ ПРАВА У ФІЛОСОФІЇ КАРДІОЦЕНТРИЗМУ¹

Стаття присвячена дослідженню феномену відображення фундаментальних положень християнської онтології права у кардіоцентричній філософії. У статті окреслені відмінні постулати, котрі характеризують християнську онтологію права. Показано яким чином ці постулати знаходять своє відображення у філософії серця, що надає перевагу духовним чинникам права над раціональними. Проведено порівняльний аналіз вмісту категорій «людська гідність», «свобода», «відповідальність» і «справедливість» у трактовці християнської теології та кардіоцентризму. Наведені аргументи, які використовують їхні фундатори для обґрунтування верховенства природного права, яке безпосередньо походить від Божого закону, над

¹ Серед українських вчених немає єдиної думки щодо використання цього терміну. Одні, і серед них Я. Гнатюк, посилаючись на О. Кульчицького, застосовують термін «кордоцентризм» [1, с. 8]. Інші, зокрема С. Максимов, користуються терміном «кардіоцентризм» [2, с. 115–117]. Різниця полягає у тому, що перші приймають за основу латинський переклад слова «серце» – «cordis» (кордіс), а другі воліють до грецького – καρдіα (кардіа). Зважаючи на те, що власне термін «філософія» має грецьке походження, ми не вважаємо за доцільне змішувати латину та грецьку в одній дефініції. А беручи до уваги, що складова «кардіо» є найбільш вживаною у різних словосполученнях і саме вона представлена авторитетними фахівцями філософії права, ми будемо користуватися терміном «кардіоцентризм», при цьому аж ніяк не заперечуючи можливість вживання терміну «кордоцентризм».

позитивним правом. Доведено, що філософія права, розроблена у парадигмі кардіоцентризму, є рефлексією християнських принципів любові та милосердя.

Ключові слова: кардіоцентризм, онтологія права, християнські цінності, людська гідність, справедливість, свобода, відповідальність, природне право, позитивне право.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Складні соціально-політичні процеси, які відбуваються в Україні, змушують політиків і вчених наполегливо шукати принципи, які можуть стати онтологічною основою нашої держави, та під новим кутом зору поглянути на ті фундаментальні цінності, на яких ґрунтується система права. Християнська етика, котра лежить у витоків української культури і тому виступає першоджерелом в тому числі і права України, має бути розглянута в якості моральної сили, що сприятиме зміцненню базових суспільних цінностей. Аналіз онтологічної основи права має кардинальне значення для наукового обґрунтування його морального вмісту та визначення перспектив подальшого розвитку в нових соціально-політичних умовах, а також практичного вдосконалення базових положень права. Розуміння морального базису права допоможе також остаточно подолати наслідки тоталітарного комуністичного антирелігійного минулого та ефективніше спрямувати правотворчу і правозастосовну діяльність в Україні у напрямку наближення української системи права до християнсько-демократичних стандартів Євросоюзу. Тому звернення до сформованої в рамках української філософської традиції парадигми кардіоцентризму уявляється актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Одними з перших в історії філософії оригінальну ідею першості серця перед розумом, в якій відображена християнська онтологія права, розробили фундатори кардіоцентризму Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич і П. Куліш та їхні російські послідовники, зокрема, І. Льїн. На наявність рефлексії християнських ідеалів у філософії серця звертали увагу дослідники їхньої творчості І. Бичко, Є. Калюжний, О. Кульчицький, І. Мойсеїв, С. Ярмусь. Глибокий та всебічний аналіз кардіоцентризму (кордоцентризму) здійснив Я. Гнатюк. Основні положення кардіоцентризму з точки зору філософії права розкрив С. Максимов. Характеристика правових ідей філософії серця в основному базується на розгляді творів П. Юркевича. Розробкам у цьому напрямку присвячені роботи таких дослідників права як С. Алексєєв, В. Бабкін, Д. Керимов, В. Нерсєсянц, П. Рабінович, В. М. Селіванов, М. В. Цвік. Філософський аналіз взаємообґрунтування моралі і права у творчості П. Юркевича представлений у дослідженні Г. Чередниченко. Окремі аспекти його філософсько-правознавчої спадщини були предметом наукових розвідок таких дослідників-філософів як Г. Боровська, М. Громов, П. Давидов, В. Думцева, В. Льїн, Т. Ковальчук, О. Левченкова, О. Мироненко, І. Хрімлі та правознавців – Т. Магаца і В. Тихонова. Філософсько-правові аспекти праць інших представників кардіоцентризму, наприклад І. Льїна, фактично лишилися поза увагою вчених. Отже,